New Research in Islamic Humanities Studies
Online ISSN : 2980 - 8944
https://api.lu.ac.ir/
Lorestan University

Image of Imam Mahdi (AS) and the Function of Anticipation in the Poetry of Mulla Mohsen Faiz Kashani

Saeideh Saki Entezami

Assistant Professor, Department of Persian Laguage and Literature,Khor.C.,Islamic Azad University, Khorramabad, Iran.
Email: sa.entezami@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 28 October 2025
Received in revised form 23 January 2026
Accepted 29 February 2026
Available online 21 March 2026

Keywords:
Mullah Mohsen Faiz Kashani,
Mahdi's Longing,
Mahdism,
Waiting,
Persian Poetry

ABSTRACT

Objective: The Mahdist idea and messianism are among the fundamental components of Shi'i theological, mystical, and literary thought, whose reflection in Persian poetry acquires distinctive aesthetic and emotional dimensions. Mulla Muhsin Fayd Kashani, one of the most prominent thinkers and authorities of the Safavid era, has expounded this doctrine in his versified work entitled *Shawqi Mahdi* (Longing for the Mahdi) with an impassioned tone derived from the Persian ghazal tradition. The examination of this work is necessary in that it reveals the nexus between the theological doctrine of Mahdism and its literary and emotional experience during one of the most significant periods of Shii history.

Method: This study, employing a descriptive-analytical method and relying upon a close reading of the text of Fayd Kashani's ghazals and drawing upon authoritative sources on Mahdism and Islamic mysticism, examines the reflection of the Mahdist idea, the concept of awaiting (intizar), occultation (ghaybat), reappearance (zuhur), and hope for the transformation of the age in his poetry. This method facilitates the analysis of the semantic system and emotional structure of Fayd's poetry in light of theological and mystical foundations.

Results: The findings indicate that awaiting in Fayd's poetry is not a passive current; rather, it is an emotional and hopeinspiring experience that the poet has depicted through semantic antitheses such as the suffering of separation and the joy of union, the darkness of the age and the dawn of the reappearance. These antitheses suggest that awaiting in Fayd's thought constitutes a cognitive-emotional mechanism for resilience against despair and injustice.

Conclusion: Within this structure, Imam Mahdi (may God hasten his reappearance) is not merely the manifestation of the promised justice but also the spiritual mainstay of the wayfarer in times of turmoil, and his poetry constructs a bridge between theological knowledge and the lived experience of awaiting. Accordingly, *Shawqi Mahdi* may be regarded as a prominent example of the literature of awaiting, in which the theological doctrine is transformed into an aesthetic and emotional experience.

Cite this article: Saki Entezami, S. (2026). Image of Imam Mahdi (AS) and the Function of Anticipation in the Poetry of Mulla Muhsin Fayd Kashani. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (9), 1-21. https://doi.org/10.22034/api.2026.2109652.2012

© Author retain the copyright and full publishing rights.
Publisher: Lorestan University.
DOI: https://doi.org/10.22034/api.2026.2109652.2012

Introduction

The doctrine of Mahdism and the question of the Promised Savior in Islamic theology and philosophy transcend a merely historical proposition; they constitute a cornerstone of Shii political and eschatological theology and the nexus between the teleology of creation and the continuity of divine guardianship (Safi Gulpaygani, 1996). In Shii thought, the Imam is regarded not only as the final reformer and executor of universal justice but also as the mediator of legislative and generative grace and the complete manifestation of the Greatest Name of God (Ṭabaṭabai, 2008). At the intersection of Transcendent Theosophy, Ibn Arabi's theoretical mysticism, and transmitted texts, the Promised Savior came to be identified with the Perfect Human and the Seal of the Muhammadan Restricted Guardianship (Muṭahhari, 2000; Sadiqi Arzgani, 2003; Nasiri, 2006).

The Safavid era played an unparalleled role in consolidating this intellectual system, a period in which earlier distinctions among Peripatetic philosophy, Illuminationism, Sufism, and transmitted theology were redefined under the Isfahan School and the emergence of Transcendent Theosophy (Tamim-dari, 1993). At its center stands Mulla Muhsin Fayd Kashani (1006–1091 AH), a multidimensional thinker who sought to link shari'ah, spiritual path, and truth on the basis of the Ahl al-Bayt traditions (Yathribi, 2005). For Fayd, poetry is not literary diversion but a didactic, demonstrative, and intuitive medium for explicating the deepest layers of religious knowledge (Rastigu, 1997). In his *Kulliyyati Ashar* and *Shawqi Mahdi*, he reflected the various dimensions of Mahdist thought. Yet existing analyses have often remained at the level of impressionistic reports or formal thematic extraction, leaving the governing intellectual system unexamined.

The fundamental problem of this research is to discover and analyze the structure governing Mahdist thought in Fayd's poetical corpus on the basis of his philosophical-mystical system. It asks: How are the theological and philosophical axioms concerning the Proof of the House of Hasan such as inner guardianship, generative and legislative occultation, the necessity of the Proof's survival, awaiting as spiritual becoming, and the final transformation of the world reproduced and organized in his poetical language?

This problem possesses epistemic necessity and innovation on several grounds. First, the poetry of great Shii scholars has often been viewed merely rhetorically or emotionally, whereas Fayd's poetry is the intuitive extension of the principles expounded in his philosophical treatises, such as *Ilm al-Yaqin* and *Ayn al-Yaqin* (Fayd Kashani, 2014; 2024); hence, a systematic reading in light of his theological-mystical views is indispensable. Second, the prevailing conception of awaiting in later Mahdist poetry has sometimes been reduced to passivity or mere lamentation, whereas the question is whether Fayd, as a Sadrian philosopher and jurist-traditionist, regards awaiting as existential congruity with the Perfect Human and part of the soul's perfecting motion. Third, the link between the Imamate, the Perfect Human, and the seal of guardianship is among the most complex knots in Shii thought; it must be determined how Fayd reconciled Ibn Arabi's

notion of the Seal of the Saints with the traditional belief in the Twelfth Imam and purified it from deviant interpretations.

Answering these questions necessitates a descriptive-analytical and ijtihadi method based on content analysis of the poetical texts within the horizon of theological, philosophical, and mystical data. The principal corpus is grounded in the *Kulliyyati Ashar* (2017) and *Shawqi Mahdi* (2017). The extracted verses are categorized according to four fundamental components the reality of guardianship and the Perfect Human, the epistemology of occultation, the spiritual wayfaring of awaiting, and the eschatology of the reappearance and realization of justice and are then analytically re-read in light of earlier and later theological and philosophical texts (Safi Gulpaygani, 1996; Ridwani, 2007; Muṭahhari, 2000; Baranjkar, 2003) and contemporary studies of Mahdism and ritual literature (Ahmadi, 2003; Tamim-dari, 1993; Rastigu, 1997). This approach makes it possible to reconstruct the organic structure of Fayd's Mahdist thought while avoiding the imposition of unsupported assumptions upon the fabric of the poetry.

Method

This study, employing a descriptive-analytical method and relying upon a close reading of the text of Fayd Kashani's ghazals and drawing upon authoritative sources on Mahdism and Islamic mysticism, examines the reflection of the Mahdist idea, the concept of awaiting (intizar), occultation (ghaybat), reappearance (zuhur), and hope for the transformation of the age in his poetry. This method facilitates the analysis of the semantic system and emotional structure of Fayd's poetry in light of theological and mystical foundations.

Results

The findings indicate that awaiting in Fayd's poetry is not a passive current; rather, it is an emotional and hopeinspiring experience that the poet has depicted through semantic antitheses such as the suffering of separation and the joy of union, the darkness of the age and the dawn of the reappearance. These antitheses suggest that awaiting in Fayd's thought constitutes a cognitive-emotional mechanism for resilience against despair and injustice.

Conclusion

Mahdism in Fayd Kashani's thought is not an external element reflected merely in emotion and lamentation; rather, it arises from a coherent theological, philosophical, and mystical system in which the Imam is the intermediary between divine truth and the realm of possibility, occultation is the human being's epistemic trial, awaiting is the practical program of spiritual wayfaring, and reappearance is the endpoint of history's evolutionary movement. Fayd elevated the ghazal to the rank of versified theological text, reconstructing in *Shawqi Mahdi* and the *Kulliyyati Ash'ar* the same doctrines he expounded demonstratively and intuitively in *Ilm al-Yaqin* and *Ayn al-Yaqin*. What this research examined is thus the poetic translation of a system, not emotions divorced from thought.

Regarding the first question, Fayd established convergence among three domains: in Imami theology, he emphasizes the necessity of the living Proof, the continuity of guardianship, and the concrete historical determination of the Twelfth Imam, avoiding any reduction of guardianship to something mental or symbolic; in Transcendent Theosophy and theoretical mysticism, he regards that figure as the Perfect Human, the manifestation of the Greatest Name, and the mediator of generative grace; and in literature, he conveys this same truth through Hafizian metaphors and the transformation of the Cupbearer into the Mahdi. The image of the Imam in his poetry is thus not an abstract ideal but a living generative presence in relation to which the human being finds meaning.

Regarding the second question the epistemology of occultation Fayd removes the issue from merely spatial and temporal discussions and ties it to the human being's perceptual veil. Although occultation is divine wisdom and a trial, the root of the feeling of separation lies in inner veils, the darkness of egoity, and the incapacity to perceive presence; the theme You are yourself the veil, otherwise my face is manifest precisely relocates epistemic responsibility from the absent to the observer. Awaiting thus shifts from horizontal, calendrical awaiting to vertical, existential awaiting.

Regarding the third question the spiritual function of awaiting Fayd separates awaiting from passivity and ties it to three interconnected sides: knowledge (attaining nearness to the Imam through learning and study of prophetic and Alawi teachings), piety (purification of the faculties), and obedience (adherence to shariah). Awaiting is thus an ethical and spiritual program compelling the believer to reduce the gap between the existing and the ideal order.

Fayd then moves from the individual to the social level, depicting the Mahdist ideal city. The image of reappearance has two inseparable aspects: social and political revolution dismantling oppression and Dajjal-like systems, and epistemic and religious revolution returning sciences to their source in revelation and guardianship. The promised justice thus has both a structural dimension (equitable distribution of power and wealth) and an epistemic dimension (the sovereignty of truth over illusions).

A subtle point of Fayd's thought is the dialectic of the Proof's historical patience and the impatience of human reason: the Imam is at the utmost readiness awaiting the divine command, while humans hasten time out of restlessness. This critiques two reciprocal errors precipitation (setting a time for the reappearance) and suspension (passivity) with Fayd advocating active patience: heartfelt stability accompanied by continuous struggle. Supplications such as may I be sacrificed for you express not fear but existential becoming and the annihilation of egoity before the Friend of God.

Finally, the philosophy of hope in Fayd's poetry is Quranic and tradition-based: he grounds the promise of final victory in inviolable divine norms, making hope a kind of historical certainty that strengthens agency and rejects despair as an epistemic sin. This transforms his Mahdist poetry into a knowledge-bestowing and motivating system, not poetry of isolation.

Several theoretical achievements emerge: the systematic coherence of Fayd's thought around the axis of guardianship; a model for linking theology and literature; the redefinition of awaiting

as social capital, transforming it from threat to opportunity and from lethargy to a driving engine of reform; and the proposal of an epistemology of the veil rather than merely a theology of occultation.

The research has limitations: its focus on the poetical corpus and certain prose works; the allusive rather than systematic comparison with other mystical poets, especially Hafiz; the need for examination of the social-historical dimensions of awaiting in the Safavid era; and the lack of access to authoritative manuscripts of *Shawqi Mahdi*. Future research is proposed on critical editing of the text, comparative study of Mahdist imagery in the Isfahan School, phenomenological analysis of the experience of awaiting, the relation of Fayd's thought to Safavid socio-political thought, and the educational-psychological function of historical hope.

The final conclusion is that Fayd Kashani's Mahdist poetry is, in a single phrase, the poetry of presence within occultation: a presence perceived not by sight but by knowledge, piety, and obedience; an occultation that is not an obstacle to connection but a trial of insight; and an awaiting that is not the end of history but the beginning of responsibility. By linking Imami theology, Transcendent Theosophy, theoretical mysticism, and Persian ghazal, Fayd offered a lived and action-oriented model of awaiting that can still inspire theological, ethical, and social research today.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی
شاپا الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰
https://api.lu.ac.ir/
دانشگاه لرستان

تصویر امام مهدی (عج) و کارکرد انتظار در اشعار ملا محسن فیض کاشانی

سعیده ساکی انتظامی

استادیار ، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد خرم‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم‌آباد، ایران. رایانامه: sa.entezami@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی،

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۰۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۰
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها:
ملا محسن فیض کاشانی،
شوق مهدی،
مهدویت،
انتظار،
شعر فارسی

چکیده

هدف: اندیشه مهدوی و منجی‌باوری از مؤلفه‌های بنیادین در تفکر کلامی، عرفانی و ادبی شیعه است که بازتاب آن در شعر فارسی، ابعاد زیباشناختی و عاطفی ویژه‌ای می‌یابد. ملا محسن فیض کاشانی، از برجسته‌ترین متفکران و مراجع عهد صفوی، در اثر منظوم خود با عنوان «شوق مهدی»، این آموزه را با لحنی شورمندانه و برگرفته از سنت غزل‌سرایی ایرانی تبیین کرده است. بررسی این اثر از آن جهت ضروری است که پیوند میان اندیشهٔ کلامی مهدویت و تجربهٔ ادبی و عاطفی آن را در یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخ تشیع آشکار می‌سازد.

روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی–تحلیلی و با تکیه بر خوانش نزدیک متن غزل‌های فیض کاشانی و بهره‌گیری از منابع معتبر مهدویت و عرفان اسلامی، به بررسی بازتاب اندیشه مهدوی، مفهوم انتظار، غیبت، ظهور و امید به دگرگونی روزگار در شعر وی می‌پردازد. این روش امکان تحلیل نظام معنایی و ساختار عاطفی شعر فیض را در پرتو مبانی کلامی و عرفانی فراهم می‌سازد.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که انتظار در شعر فیض، جریانی منفعلانه نبوده، بلکه تجربه‌ای عاطفی و امیدبخش است که شاعر از خلال تقابل‌های معنایی چون رنج فراق و نشاط وصال، تاریکیِ زمانه و طلوع صبح ظهور، به تصویر کشیده است. این تقابل‌ها حاکی از آن است که انتظار در اندیشهٔ فیض، سازوکاری شناختی–عاطفی برای تاب‌آوری در برابر ناامیدی و بی‌عدالتی است.

نتیجه‌گیری: در این ساختار، امام مهدی (عج) نه تنها مظهر عدل موعود، بلکه تکیه‌گاه روحی سالک در روزگار آشفتگی است و شعر وی پلی میان معرفت کلامی و تجربه زیستهٔ انتظار می‌سازد. بر این اساس، «شوق مهدی» را می‌توان نمونه‌ای برجسته از ادبیات انتظار دانست که در آن، آموزهٔ کلامی به تجربهٔ زیبایی‌شناختی و عاطفی بدل می‌شود.

استناد: ساکی انتظامی، سعیده. (۱۴۰۵). تصویر امام مهدی (عج) و کارکرد انتظار در اشعار ملا محسن فیض کاشانی. *پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۹) ۵، ۲۱-۱. https://doi.org/10.22034/api.2026.2109652.2012

ناشر: دانشگاه لرستان.

© نویسنده.

DOI: https://doi.org/10.22034/api.2026.2109652.2012

مقدمه

اندیشهٔ مهدویت و مسئلهٔ منجی موعود در کلام و فلسفهٔ اسلامی، فراتر از یک گزارهٔ صرفاً تاریخی یا پیش‌گویی آخرالزمانی، رکن رکین تئولوژیِ سیاسی و فرجام‌شناختی شیعهٔ امامیه و پیوندگاه غایت‌شناسی آفرینش با مسئلهٔ استمرار ولایت الهی است (صافی گلپایگانی، ۱۳۷۵). در منظومهٔ تفکر شیعی، امام نه‌تنها مصلح نهایی و مجری عدالت فراگیر در پایان تاریخ، بلکه واسطهٔ فیض تشریعی و تکوینی، قطب زمان و مظهر تام اسم اعظم الهی در عالم امکان به شمار می‌رود (طباطبائی، ۱۳۸۷). این انگاره در تلاقی سنت‌های معرفتی به‌ویژه پیوند حکمت متعالیه، عرفان نظری ابن‌عربی و نصوص روایی ائمهٔ اطهار به تکاملی مفهومی دست یافت که طی آن، منجی موعود با مرتبهٔ «انسان کامل» و «خاتم ولایت مقیدهٔ محمدیه» این‌همان دانسته شد (مطهری، ۱۳۷۹؛ صادقی ارزگانی، ۱۳۸۲؛ نصیری، ۱۳۸۵).

عصر صفوی از حیث تکوین و تثبیت این منظومهٔ فکری نقشی بی‌بدیل ایفا می‌کند؛ دوره‌ای که در آن، تمایزات پیشین میان فلسفهٔ مشاء، اشراق، تصوف و کلام روایی، ذیل پروژهٔ جامع‌نگر مکتب اصفهان و ظهور حکمت متعالیه دستخوش بازتعریف شد (تمیم‌داری، ۱۳۷۲). در کانون این جریان علمی، ملا محسن فیض کاشانی (۱۰۰۶–۱۰۹۱ ق) قرار دارد؛ متفکری ذوابعاد که به‌دلیل جامعیت در حدیث، کلام، اخلاق، حکمت و عرفان، از جایگاهی یگانه برخوردار است. فیض بر خلاف جریان‌های اخباری‌گری صلب یا تصوف ذوقی محض، کوشید تا پیوندی وثیق میان شریعت، طریقت و حقیقت بر پایهٔ روایات اهل‌بیت برقرار سازد (یثربی، ۱۳۸۴).

نمود عملی این تلفیق معرفتی را می‌توان در سروده‌های او مشاهده کرد. شعر در نزد فیض کاشانی، نه ابزاری برای تفنن ادبی یا بازنمایی صناعات بلاغی، بلکه رسانه‌ای تعلیمی، برهانی و شهودی برای تبیین عمیق‌ترین لایه‌های معرفت دینی و کلامی است (راستگو، ۱۳۷۶). فیض در مجموعهٔ آثار منظوم خود، به‌ویژه در *کلیات اشعار* (فیض کاشانی، ۱۳۹۶) و نیز در اثر ویژهٔ خویش در مدح و تمنای موعود یعنی *شوق مهدی* (فیض کاشانی، ۱۳۹۶)، ابعاد گوناگون اندیشهٔ مهدوی را بازتاب داده است. با این حال، تحلیل‌های موجود پیرامون اشعار فیض اغلب در سطح گزارش‌های ذوقی، استخراج صوری مضامین عاشقانه یا تطبیق‌های سادهٔ عروضی متوقف مانده و نظام فکری حاکم بر این سروده‌ها کمتر مورد واکاوی قرار گرفته است.

مسئلهٔ اساسی این پژوهش، کشف و تحلیل ساختار حاکم بر تفکر مهدوی در منظومهٔ شعری فیض کاشانی بر مبنای نظام فلسفی–عرفانی اوست. پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش بنیادین است که: چگونه اصول موضوعهٔ کلامی و حکمی پیرامون حقیقت حجت بن الحسن (عج) از قبیل ولایت باطنی، غیبت تکوینی و تشریعی، ضرورت بقای حجت در زمین، مفهوم انتظار به‌مثابه صیرورت سلوکی، و دگرگونی نهایی جهان در زبان منظوم فیض بازتولید شده و سامان یافته است؟

این مسئله از چند جهت واجد ضرورت معرفتی و نوآوری پژوهشی است: نخست آنکه در حوزهٔ مطالعات تطبیقی دین و ادبیات، همواره این آسیب وجود داشته است که اشعار عالمان بزرگ شیعی صرفاً از منظر بلاغی یا احساسی نگریسته شوند؛ در حالی که متن ادبی عالمانی چون فیض کاشانی، امتداد طبیعی رساله‌های استدلالی و حکمی آنان (مانند *علم‌الیقین* و *عین‌الیقین*) است (فیض کاشانی، ۱۳۹۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۳). شعر فیض، صورت تنزل‌یافته و شهودیِ همان اصولی است که در آثار حکمی‌اش تبیین کرده است. بنابراین، عدم قرائت نظام‌مند این اشعار در پرتو آرای کلامی–عرفانی، موجب ابتر ماندن فهم مقصود مؤلف می‌گردد.

دوم آنکه تلقی غالب از مفهوم «انتظار» در شعر مهدوی دوره‌های تاریخی متأخر، گاه به انفعال، ناامیدی از وضع موجود یا صرفِ ناله از هجران فروکاسته شده است. مسئله این است که آیا فیض کاشانی در جایگاه یک حکیم صدرایی و فقیه محدث، انتظار را مقوله‌ای ایستا و روان‌شناختی می‌داند، یا آنکه در نظام فکری او، انتظار فرج، سنخیت‌جویی وجودی با انسان کامل، تمهید نظری و عملی برای تحقق عدالت جهانی و بخشی از حرکت استکمالی نفس انسانی به شمار می‌رود؟ پژوهش حاضر با بررسی دقیق تقابل‌ها، استعاره‌های هستی‌شناختی و گزاره‌های معرفتی در اشعار فیض، این مسئله را ایضاح می‌نماید.

سوم آنکه پیوند میان مباحث امامت عامه و خاصه با اندیشهٔ انسان کامل (مطهری، ۱۳۷۹) و مسألهٔ ختم ولایت (نصیری، ۱۳۸۵) یکی از پیچیده‌ترین گره‌گاه‌های فکری در مکتب شیعه است. باید مشخص گردد که فیض در اشعار خود تا چه حد میان نگرش عرفانی مکتب ابن‌عربی دربارهٔ «خاتم اولیاء» و باور سنتی کلامی شیعه پیرامون دوازدهمین امام معصوم سازگاری برقرار ساخته و چگونه این تلقی را از گزند تأویلات انحرافی پیراسته است. بر بنیاد همین مسئله، واکاوی حاضر می‌کوشد پیوند وثیق میان اندیشهٔ حکمی فیض کاشانی و تجلیات منظوم آن را ذیل دستگاهی منسجم به آزمون بگذارد. بر این اساس، نخستین گره‌گاه نظری پژوهش، تبیین نحوهٔ ساختاریافتگی مبانی کلامی و عرفانی منجی‌باوری به‌ویژه انگاره‌های بنیادینی چون انسان کامل، ولایت باطنی و استمرار فیض تکوینی در ساحت تصاویر، استعارات و مضامین شعری وی است؛ تحلیلی که نشان می‌دهد این مفاهیم انتزاعی چگونه در بستر فرم غزل، تشخّص و عینیت می‌یابند. در امتداد این پرسش، مسئلهٔ پارادایم فلسفی- معرفتی حاکم بر فهم حقیقت «غیبت» و «حضور» امام مطرح می‌شود؛ بدین معنا که فیض با کدام منطق وجودی میان غیبت آفاقی و حضور انفسی داوری کرده و چگونه ریشهٔ انحجاب را به‌جای ساحت قدسی حجت، در ظلمت حجاب‌های نفسانی انسان منتظر می‌جوید. پیامد گریزناپذیر چنین مواجهه‌ای، بازتعریف کارکرد معرفتی و سلوکی «انتظار» در اشعار اوست؛ امری که ضرورت ایضاح نسبت انتظار را با تهذیب باطن، آمادگی جوارحی و درنهایت سهم انسان در دگرگونی غایی نظام هستی پیش می‌کشد و مانع از لغزش آن به ورطهٔ انفعال می‌گردد. سرانجام، این سیر نظری در پی پاسخ به چگونگی ارتقای آرمان‌شهر مهدوی و عدالت موعود در سروده‌های او، از سطح آرزواندیشی‌های انتزاعی به مدلی عینی از حاکمیت الهی و نفی نظام‌های دجّال‌صفت زمانه است.

پاسخ‌گویی به این سلسله‌پرسش‌ها، اتخاذ روش «توصیفی- تحلیلی و اجتهادی» مبتنی بر واکاوی محتوایی نصوص منظوم در افق داده‌های کلامی، فلسفی و عرفانی را گریزناپذیر می‌سازد. بدین منظور، پیکرهٔ اصلی پژوهش بر پایهٔ نصوص مدوّن در *کلیات اشعار مولانا فیض کاشانی* (۱۳۹۶) و مجموعهٔ تخصصی *شوق مهدی* (۱۳۹۶) استوار شده است. در فرایند پردازش داده‌ها، ابیات و شواهد شعری استخراج‌شده، نخست بر مبنای چهار مؤلفهٔ بنیادینِ «حقیقت ولایت و انسان کامل»، «معرفت‌شناسی غیبت»، «سلوک انتظار» و «فرجام‌شناسی ظهور و تحقق عدالت» صورت‌بندی و مقوله‌بندی می‌شوند؛ سپس با تکیه بر نصوص متقدم و متأخر کلامی و حکمی (از جمله: صافی گلپایگانی، ۱۳۷۵؛ رضوانی، ۱۳۸۶؛ مطهری، ۱۳۷۹؛ برنجکار، ۱۳۸۲) و هم‌پوشانی آن‌ها با مطالعات معاصر مهدویت و ادب آیینی (احمدی، ۱۳۸۲؛ تمیم‌داری، ۱۳۷۲؛ راستگو، ۱۳۷۶)، داده‌های شعری بازخوانی تحلیلی می‌گردند. این رویکرد تحلیلی- اجتهادی امکان آن را فراهم می‌آورد تا ساختار ارگانیک و درهم‌تنیدهٔ اندیشهٔ مهدوی فیض کاشانی، با تکیه بر اصالت نصوص و به دور از هرگونه تحمیل فرضیات نامستند کلامی یا صوفیانه بر بافت شعر، بازسازی و آشکار شود.

بازخوانی اجتهادی منظومهٔ مهدوی فیض کاشانی در پرتو حکمت متعالیه و عرفان نظری

مدخل تحلیلی: روش‌شناسیِ پیوند نصّ شعری و هندسهٔ معرفتی مکتب اصفهان

واکاوی میراث منظوم حکیم ملا محسن فیض کاشانی مستلزم فرارفتن از رویکردهای تقلیل‌گرایانهٔ متداول در حوزهٔ تاریخ ادبیات است؛ رویکردهایی که شعر عالمان جامع‌الاطراف را صرفاً تفننی ذوقی، نظیره‌پردازی صوری، یا تموجات احساسی محض در فراق معشوق تلقی می‌کنند. فیض کاشانی در کانون حوزهٔ علمی اصفهان و به‌مثابهٔ جامع‌ترین و شاخص‌ترین شاگرد صدرالمتألهین شیرازی، دستگاه فکری ویژه‌ای را نمایندگی می‌کند که در آن مرزهای تفکیک‌کنندهٔ میان «شریعت» (ظاهر نصوص روایی)، «طریقت» (سلوک انفسی و ریاضات باطنی) و «حقیقت» (شهود برهانی و فلسفهٔ اولی) زایل می‌گردد (یثربی، ۱۳۸۴). شعر در پارادایم معرفتی فیض، نه صنعتی ادبی برای آرایش کلام، بلکه «تنزل صوریِ حقایق معقول به مرتبهٔ خیال متصل» و تجسید معرفت وحیانی در ساختار نمادین زبان است؛ امری که وی مبانی نظری آن را در رسالهٔ *مشواق* در تحلیل استعارات عرفانی پی‌ریزی کرده و سازوکار ارتباط صورت و معنی را شرح داده است (فیض کاشانی، ۱۳۹۷).

بر این پایه، اندیشهٔ مهدویت در دو آبشخور عمدهٔ سروده‌های او، یعنی *کلیات اشعار* (فیض کاشانی، ۱۳۹۶؛ و تصحیح سه‌جلدی مصطفی فیضی، ۱۳۸۲) و اثر تخصصی و مستقل وی در این حوزه، یعنی *شوق مهدی* (فیض کاشانی، ۱۳۹۶، به تصحیح و مقابله از روی نسخ کهن و تصحیح محمد کفایی، شامل ۱۵۰ غزل و قصاید استقبالی)، ستون فقراتِ جهان‌بینی فرجام‌شناختی و غایت‌شناختی او را تشکیل می‌دهد. فیض در منظومهٔ شعری خود، آموزهٔ کلامی مهدویت را از یک گزارهٔ منجمدِ اعتقادیِ ناظر به آینده‌ای نامعلوم، به یک جریان ساری و جاری در باطن هستی، محور سلوک باطنی انسان و قانون استکمالی تاریخ ارتقا می‌بخشد.

در پژوهش تحلیلی–اجتهادی حاضر، با استناد دقیق به ابیات استخراج‌شده از نصوص مصحَّح و گنجینهٔ آنلاین گنجور، و با کاربست مفاهیم پایه‌ای مندرج در متون اصیل کلامی، فلسفی و عرفانی، منظومهٔ مهدوی فیض در ده سرفصل ساختاریافته و مبسوط به بوتهٔ تحلیل نهاده می‌شود.

حقیقت ولایت، انسان کامل و تعین عینی–تاریخی منجی

نخستین پرسش بنیادین در تبارشناسی مهدویت در شعر فیض، ماهیت‌شناسیِ هویت منجی است. در تاریخ تصوف و عرفان ذوقی، گرایشی همواره وجود داشته است که با تمسک به تأویلات باطنی، مفهوم مهدویت را به یک مقام عام باطنی، حالت نوعی یا استعاره‌ای از «عقل کل» تقلیل داده و تشخص تاریخی و نسب‌نامه‌ای آن را کم‌رنگ می‌ساخته است؛ رویکردی که نقد جدی فقیهان و متکلمان شیعه را در پی داشته است (نصیری، ۱۳۸۵). اما فیض کاشانی با تکیه بر مبانی عمیق علم‌الحدیث و کلام امامیه (صافی گلپایگانی، ۱۳۷۵)، با صراحت تام نشان می‌دهد که منجی موعود در نظام فکری او، امری انتزاعی یا نمادین نیست، بلکه هویتی کاملاً عینی، متعین و تاریخی دارد:

ای سمیّ و کنیّ پیغمبر / وی بقیهٔ خدا، جعلت فداک!
ای امام زمان و مهدی حق / صاحب عصر ما، جعلت فداک!

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲)

فیض با انطباق القاب و اسامی مسلّم روایی («سمی و کنی پیغمبر»، «بقیهٔ‌الله»، «مهدی حق» و «صاحب عصر»)، اندیشهٔ موعودباوری را دقیقاً بر فرزند بلاواسطهٔ امام حسن عسکری (ع) و دوازدهمین پیشوای شیعیان تثبیت می‌کند (رضوانی، ۱۳۸۶). در این تلقی، مهدی (عج) همان انسان کاملی است که پیش از تولد عنصری در نشئهٔ ناسوتی، در عوالم پیشین دارای تعین نوری و مظهر تام اسم اعظم الهی بوده است. فیض در قصیدت موسوم به بدو آفرینش، سبق رتبی و وجودی نور امام را در سلسله‌مراتب هستی ترسیم می‌کند:

اول کسی که جلوه نمود از حجاب غیب / بگشود بر رخش در ایجاد را خدا
نور محمد و علی و اهل‌بیت بود / در کار آفرینش از ایشان شد ابتدا

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲)

این نگرش، انطباق کاملی دارد با آنچه صدرالمتألهین و ملا محسن فیض در مباحث الهیات بالمعنی‌الاخص پیرامون «صادر نخستین» و «حقیقت محمدیه» تقریر کرده‌اند (فیض کاشانی، ۱۳۹۳). امام در هستی‌شناسی فیض، علت غایی آفرینش است؛ بدین سان که تمام مظاهر امکانی، طفیلیِ وجود او هستند و قوس نزول و صعود خلقت حول محور ولایت او گردش می‌کند:

از طفیل اوست کل کائنات / گفتمت پیدا و پنهان نیز هم
سیف و عصمت، علم و نصرت جمع کرد / یار ما دین دارد و آن نیز هم

(فیض کاشانی، ۱۳۹۶)

تعبیر «از طفیل اوست کل کائنات»، ترجمانِ شعری قاعدهٔ فلسفیِ «الغایةُ هی العلّةُ لفاعلیّةِ الفاعل» است. به تصریح مرتضی مطهری، در جهان‌بینی اسلامی انسان کامل صرفاً یک زاهد برتر نیست، بلکه حجت و واسطهٔ ایصال فیض تکوینی است که اگر لحظه‌ای از صفحهٔ گیتی منقطع گردد، ربط عالم حادث به مبدأ قدیم گسسته خواهد شد: «لولا الحجةُ لساخت الأرض بأهلها» (مطهری، ۱۳۷۹). فیض با جمع‌بندی صفات مادی و باطنی (سیف و عصمت، علم و نصرت)، جامعیت انسان کامل را به تصویر می‌کشد؛ مصلحی که هم صاحب عصمت تکوینی و علم لدنی است و هم دارندهٔ سیف برای اقامهٔ قسط در عالم ناسوت.

جایگاه کیهانی و تکوینی حجت: واسطه‌گری فیض و دوام نظام هستی

در دستگاه فلسفی حکمت متعالیه، فیض وجود به‌طور متصل و لحظه‌به‌لحظه از مجرای عقول عالیه و نفوس فلکیه تا هیولای اولی سریان دارد. در حکمت شیعیِ فیض کاشانی، این مجرای فیض، وجود منبسط یا به تعبیر روایی، «ولایت کلیهٔ الهیه» است که در شخص امام معصوم تشخص یافته است (صادقی ارزگانی، ۱۳۸۲؛ طباطبایی، ۱۳۸۷). فیض در قصاید و غزلیات خود، حیات کائنات را گروگان حیات باطنی و انوار وجودی حجت بن الحسن می‌داند. او در *کلیات اشعار* با اشارات دقیق به روایات خلقت، نشان می‌دهد که انقطاع فیض امام به معنای نیستی کل کائنات است:

ارواح در ازل به سراپردهٔ بقا / بودند متحد همه بر ذروهٔ علا
این جان ما که هست در این خاکدان غریب / آسوده بود در حرم پاک کبریا...
نور محمد و علی و اهل‌بیت بود / در کار آفرینش از ایشان شد ابتدا

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲)

فیض در غزلی دیگر، این کارکرد واسطه‌گری را به شمس منیر تشبیه می‌کند که در پس ابرها نیز به افاضهٔ نور می‌پردازد؛ تمثیلی سنتی که در توقیع مبارک امام عصر (عج) به اسحاق بن یعقوب نیز وارد شده است (وَ أَمّا وَجْهُ الاِنْتِفَاعِ بِی فِی غَیبَتِی فَکالاِنْتِفَاعِ بِالشّمْسِ إِذَا غَیبَهَا عَنِ الأَبْصَارِ السّحَابُ؛ طبرسی نوری، ۱۳۸۷):

اگرچه فیض نورتو به عالم می‌رسد از غیب / چه از مهر جهان‌افروز نهان او را بر اسفندی؟
دلی بی‌ابر می‌خواهیم و خورشید جمالت را / که کم‌نور است چشم ما و بینش نیست خرسندی

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲)

بررسی این بیت نشان می‌دهد که فیض کاشانی به دوگانگیِ «فیض تکوینیِ پیوسته» و «رؤیت بصریِ ناپیوسته» قائل است. فیض وجود امام (نورتو به عالم می‌رسد از غیب) هرگز متوقف نمی‌شود؛ زیرا عالم بدون این فیض، محکوم به فناست (حکیمی، ۱۳۷۵). آنچه مفقود است، قابلیت ادراک مخاطب (کم‌نور است چشم ما) و وجود حجاب‌ها (ابر) است. این تبیین، پاسخ مستحکمی است به شبهات منکرانی که فایدهٔ وجودی امام غایب را مورد تردید قرار می‌دهند؛ شبهاتی که متکلمان امامیه پیوسته با تبیین تمایز میان تصرف ظاهری و وساطت تکوینی به آن پاسخ گفته‌اند (رضوانی، ۱۳۸۸).

معرفت‌شناسی غیبت؛ تقابل دیالکتیکی حجاب انفسی و انحجاب آفاقی

یکی از اصیل‌ترین و عمیق‌ترین فصول اندیشهٔ مهدوی فیض کاشانی، تحلیل ماهیت‌شناسانه و معرفت‌شناسانهٔ «غیبت» است. فیض هرگز غیبت را یک رویداد صرفاً جغرافیایی، مکانی یا فرار از صحنهٔ تاریخ تلقی نمی‌کند؛ بلکه غیبت را در درجهٔ نخست امری معلول «حجاب‌های درونی و نفسانی انسان‌ها» معرفی می‌نماید. در مناظرهٔ تمثیلی بی‌نظیری که در غزل مشهور خود بازگو کرده، این نکته را به اوج برهان شهودی می‌رساند:

گفتم: که روی خوبت، از من چرا نهان است؟ / گفتا: تو خود حجابی، ورنه رخم عیان است!
گفتم: که از که پرسم، جانان نشان کویت؟ / گفتا: نشان چه پرسی، آن کوی بی‌نشان است!
گفتم: فراق تا کی؟ گفتا که: تا تو هستی! / گفتم: نفس همین است، گفتا: سخن همان است!
گفتم: که حاجتی هست، گفتا: بخواه از ما! / گفتم: غمم بیفزا، گفتا که: رایگان است!

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲)

واکاوی این مکالمهٔ انفسی نشان می‌دهد که فیض کاشانی چگونه مبحث کلامی «علت غیبت» را با نظریهٔ معرفت در حکمت متعالیه پیوند می‌زند. در حکمت صدرایی، علم و ادراک، امری وجودی و ناشی از تجرد نفس است و هرچه نفس مقید به انانیت، تعلقات حیوانی و کثافات ناسوتی باشد، از ادراک مجردات و حقایق قدسی محروم‌تر است (فیض کاشانی، ۱۴۰۳؛ یثربی، ۱۳۸۴). عبارت تکان‌دهندهٔ «گفتا: تو خود حجابی ورنه رخم عیان است»، بازتاب همان مضمونِ مشهور حافظ (میان عاشق و معشوق هیچ حائل نیست / تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز) است، با این تفاوت جوهری که فیض آن را در بستر ولایت امام حیّ دوازدهم بازتعریف می‌کند. پاسخ دوم نیز غایت فلسفی هجران را نشان می‌دهد: «فراق تا کی؟ گفتا که تا تو هستی!». مادامی که انسان در مرتبهٔ خودبینی و «هستیِ مجازی» خویشتن محبوس است، اتصال به حقیقت ولایت ناممکن است. انقطاع از این هستی مجازی، همان فناء فی‌الله و فناء فی‌الولی است که سالک را از ظلمت غیبت به نور حضور می‌رساند (فیض کاشانی، ۱۴۰۲).

از سوی دیگر، فیض در ابیات دیگری هشدار می‌دهد که غیبت دارای ابعاد رازآلود و فرابشری است که عقول جزیی و محاسبات عادی بشری یارای نفوذ در کنه آن را ندارند؛ مسئله‌ای که متکلمان آن را در زمرت «اسرار الهی» طبقه‌بندی کرده‌اند که فلسفهٔ نهایی‌اش پس از ظهور مکشوف خواهد شد (برنجکار، ۱۳۸۲):

حدیث از شوق آن شه گوی سرّ غیبتش کم جو / که کس نگشود و نگشاید به حکمت این معما را
من از آن نور روزافزون که مهدی داشت دانستم / که مدت‌ها شود غائب، نتابد رایگان ما را

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲)

مصرع «که مدت‌ها شود غائب، نتابد رایگان ما را»، دلالت بر «سنت الهی ابتلاء و استحقاق» دارد. آفتاب ولایت، نوری مجانی نیست که بر دیدگان ناپاک و جامعهٔ نالایق ارزانی شود. غیبت، واکنش تکوینی نظام هستی به ناسپاسی تاریخ در برابر حضور یازده امام معصوم پیشین است (صافی گلپایگانی، ۱۳۷). تا زمانی که بشریت بهای این فیض را با مجاهده، کسب لیاقت و خروج از رخوت معرفتی نپردازد، خورشید حقیقت در پس پردهٔ انحجاب باقی خواهد ماند.

پروژهٔ تحویل گفتمان: از تغزل مجازی به توحید ولایی در استقبال‌های حافظانه

یکی از بدیع‌ترین وجوه ساختار ادبی – معرفتی ملا محسن فیض، تدوین کتاب مستقل *شوق مهدی* بر محور استقبال، تضمین و اقتفای اوزان و قوافی دیوان شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی است (فیض کاشانی، ۱۳۹۶). فیض کاشانی در این اثر به کاری دست می‌زند که می‌توان آن را «تحویل گفتمانی» یا «تأویل استعلایی شعر غنایی» نامید. او با درک عمیق از نفوذ زبان حافظ در ناخودآگاه جمعی فرهنگ ایرانی، همان قالب‌ها، ردیف‌ها و تصاویر را برمی‌گیرد، اما آن‌ها را از فضای ایهام‌آلودِ میان عشق زمینی و آسمانی بیرون کشیده و صراحتاً در خدمت تبیین تشنگی انسان نسبت به خلیفةالله قرار می‌دهد (راستگو، ۱۳۷۶؛ تمیم‌داری، ۱۳۷۲).

نمونهٔ آغازین این پروژه، استقبال تاریخی او از نخستین غزل دیوان حافظ است:

الا یا ایها المَهدی مدامَ الوَصل ناول‌ها / که در دوران هجرانت بسی افتاد مشکل‌ها
صبا از نکهت کویت نسیمی سوی ما آورد / ز سوز شعله شوقت چه تاب افتاد در دل‌ها

چو نور مهر تو تابید بر دل‌های مشتاقان / ز خود آهنگ حق کردند و بربستند محمل‌ها
دل بی‌بهره از مهرت حقیقت را کجا یابد / حق از آیینه رویت تجلی کرد بر دل‌ها...
شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هائل / ز غرقاب فراق خود رهی بنما به ساحل‌ها...
چو بینی حجت حق را به پایش جان‌فشان ای فیض / مَتی ما تَلقِ مَن تَهوی، دَعِ الدُّنیا وَ أهمِلها

(فیض کاشانی، *شوق مهدی*، غزل ۱؛ گنجور)

تحلیل معنایی این غزل پرده از ظرایف معرفتی کم‌نظیری برمی‌دارد:

۱. تبدیل ساقی به مهدی: فیض کلمهٔ نمادین «الساقی» را که در شعر حافظ حامل دلالت‌های متکثر عرفانی و خرده‌گیرانه است، مستقیماً با نام قطعی «المهدی» جایگزین می‌کند. ساقیِ بزم هستی و افاضه‌کنندت می معرفت و ولایت، هموست.

۲. مظهریت اسمایی: بیت «دل بی‌بهره از مهرت حقیقت را کجا یابد / حق از آیینهٔ رویت تجلی کرد بر دل‌ها»، انطباق نعل‌به‌نعل با نظریهٔ تجلی و مظهریت اسماً و صفات الهی در حکمت متعالیه دارد (فیض کاشانی، ۱۴۰۳، ص ۲۵). حق تعالی فی‌نفسه غیب‌الغیوب است و جز در مرآت انسان کامل تجلی تام نمی‌کند؛ قلبی که از محبت این مظهر محروم باشد، از ادراک حقیقت توحید نیز بی‌بهره است.

۳. بازتعریف اضطرار آخرالزمان: «شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هائل»، از یک تمثیل غنایی در باب خطرات راه عشق، به توصیف موقعیت وحشت‌بار انسان مؤمن در غرقاب فتنه‌های ظلمانی عصر غیبت تبدیل می‌گردد؛ فتنه‌هایی که در روایات با عبارت «قِطَعِ اللَّیلِ الْمُظْلِمِ» توصیف شده‌اند (اکبرنژاد، ۱۳۸۶، ص ۱۳۴).

فیض در استقبال از غزل «دل می‌رود ز دستم صاحبدلان خدا را»، همین انتقال مفهومی را تکرار می‌کند:

دل می‌رود ز دستم صاحب زمان خدا را / بیرون خرام از غیب، طاقت نماند ما را
ای کشتی ولایت، از غرق ده نجاتم / باشد که باز بینم، دیدار آشنا را
ای صاحب هدایت، شکرانهٔ ولایت / از خوان وصل بنواز، مهجور بینوا را
آن کو شناخت قَدْرَت، هرگز نگشت محتاج / این کیمیای مهرت، سلطان کند گدا را

(فیض کاشانی، ۱۳۹۶؛ گنجور، غزل ۸)

در اینجا، «کشتی ولایت» استعاره‌ای برآمده از حدیث سفینه است (مَثَلُ أَهْلِ بَیْتِی کَمَثَلِ سَفِینَةِ نُوحٍ) که با هنر بلاغی فیض، راه‌حل نهایی رهایی از امواج شک و الحاد دانسته شده است. بدین ترتیب، دیوان حافظ در کارگاه بازآفرینی فیض، به کتاب مناجات و ادعیهٔ منظوم مهدوی تحول می‌یابد.

سلوک انتظار: پویایی معرفتی، تقوای جوارحی و نفی انفعال تسلیم‌طلبانه

یکی از آسیب‌های شایع در بازنمایی انتظار در برخی ادوار تاریخی، فروافتادن در انفعال، کرختی اجتماعی، و اکتفا به ندبه‌های عاری از تحول اخلاقی بوده است. فیض کاشانی، در نقطهٔ مقابل این نگرش قرار دارد. او در رسائل اخلاقی –سلوکی خود همچون *زاد السالک* و *الفتنامه*، غایت دین‌داری را طهارت قلب و سنخیت وجودی با اولیای حق معرفی می‌کند (فیض کاشانی، ۱۳۸۶، صص ۲۱–۳۵؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۳، صص ۱۲–۱۸). این دیدگاه در شعر مهدوی او با صراحت انعکاس یافته است؛ به‌گونه‌ای که وصال امام را بدون تحصیل علم، تقوا و پالایش باطن، وهمی باطل و ادعایی پوچ قلمداد می‌کند:

مگر تحصیل قرب او به علم و معرفت بتوان / وگرنه وصل حاصل را به این افسون نخواهد شد
تو در تقوی و طاعت کوش و علم و معرفت ای فیض / که دیدارش به نفسی از هوا مشحون نخواهد شد

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲، ص ۳۳۰)

کاربرد واژگان «علم»، «معرفت»، «تقوی» و «طاعت» در برابر «افسون» و «نفس مشحون از هوا»، ساختار انتظار فعال را در شعر او پی‌ریزی می‌کند. به تعبیر شهید مطهری، انتظار راستین نوعی «آمادگی است؛ نه تعطیلی تکلیف» (مطهری، ۱۳۷۹). منتظر حقیقی در اندیشهٔ فیض، کسی است که رابطهٔ علیتی میان تهذیب نفس و لقای یار را درک کرده باشد. دیدار خورشید ولایت با چشمی که در غبار معصیت و نفسانیت فرورفته، محال معرفتی و اخلاقی است. فیض در غزلی دیگر، این راه دشوار را چنین صورت‌بندی می‌نماید:

به کوی خود نشانی ده که شوق تو محبّان را / ز تقوی داد زادِ ره، ز طاعت بست محمل‌ها

(فیض کاشانی، *شوق مهدی*، غزل ۱)

زاد و توشهٔ این سفر روحانی، صریحاً «تقوا» و «طاعت شرعی» نامیده شده است. فیض با این تبیین، راه هرگونه ادعای دروغین تشرف یا ارتباط مبتنی بر تساهل شریعت را سد می‌کند و بر اصل متابعت تام از احکام فقهی و اخلاقی تأکید می‌ورزد؛ اصلی که شاخصت بارز مکتب اهل‌بیت (ع) در تمایز با صوفیهٔ اباحی‌مذهب است (یثربی، ۱۳۸۴).

از سوی دیگر، فیض بر تمسک به معارف متقن نصوص نبوی و اهل‌بیت پای می‌فشارد. در قصیده‌ای نغز نشان می‌دهد که حل معضلات عصر حیرت، صرفاً از مسیر کاوش در شهر علم نبوی و تمسک به باب آن امکان‌پذیر است:

مشکل خود به احادیث نبی کردم عرض / که به آن گفته خدا هر گرهی وا می‌کرد
دیدم آنجا ز علوم نبوی شهری بود / بر درش بود امامی که سلونی می‌کرد
داخل شهر شدم زان در و بحری دیدم / که فلک غوص در آن بحر تمنا می‌کرد...
تشنه‌تر شد دل و جان در طلب شاه زمان / تا به حدی که چو فیض این‌همه غوغا می‌کرد

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲)

در این منظومه، عطش دیدار امام عصر، نتیجهٔ منطقی و مستقیمِ تعمق در احادیث نبوی و معارف علوی است؛ یعنی انتظار، زاییدهٔ جهل نیست، بلکه فرآوردهٔ اعتلای معرفت دینی و سلوک وحیانی است.

فرجام‌شناسی ظهور و آرمان‌شهر عدل: زوال دجالیت و انحطاط علوم مدعیان

فیض کاشانی در دورهٔ صفوی می‌زیست؛ دوره‌ای که علی‌رغم رسمیت تشیع، با تعارضات عمیق سیاسی، فسادهای درباری، قشری‌گری‌های اخباری و ریاکاری‌های صوفی‌نمایانه همراه بود (تمیم‌داری، ۱۳۷۲). فیض به عنوان عالمی که طعم تلخ تکفیرها و طعنه‌های اهل ظاهر را چشیده بود (فیض کاشانی، ۱۳۹۵، صص ۱۲–۱۵ در *راه نجات*)، شعر مهدوی خود را به سنگری برای نقد آسیب‌شناسانهٔ وضع موجود و ترسیم آرمان‌شهر موعود تبدیل می‌کند (احمدی، ۱۳۸۲).

او با استمداد از حضرت بقیةالله، درد دین‌داری در جامعهٔ منحط را فریاد می‌زند:

ای تو ما را راحت جان الغیاث / دردها را جمله درمان الغیاث
قائم آل پیامبر (ص) دستگیر / بی‌توأم افتان و خیزان الغیاث
کار شرع از دست شد بیرون خرام / تازه کن آئین ایمان الغیاث
عالمی گردید مالامال شرّ / از جفا و جور و طغیان الغیاث
خون ما خوردند این دجّالیان / مهدی و هادی دوران الغیاث

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲)

اصطلاح «دجّالیان» در کلام فیض، بار معنایی عمیقی دارد. دجالیت، نماد فریب، سالوس، تحریف مفاهیم قدسی و دگرگون‌سازی احکام شرع برای مطامع دنیوی است (موحدیان عطار، ۱۳۸۸). فیض وضع زمانه را به نقطه‌ای می‌بیند که «کار

شرع از دست رفته» و احیای مجدد دین، به خروج منجی پیوند خورده است؛ مضمونی که مستقیماً از پیش‌گویی‌های ائمه مبنی بر این که مهدی دین را پس از مندرس شدن نو می کند (یُعِیدُ الدِّینَ جَدِیداً کمَا بَدَأَ) اخذ شده است (صافی گلپایگانی، ۱۳۷۵).

اوج تصویرپردازی فیض از انقلاب معرفتی و اجتماعی عصر ظهور، در غزل مشهور او متجلی است:

نفس باد صبا مشک‌فشان خواهد شد / عالم پیر دگرباره جوان خواهد شد
یعنی این تیره شب غیبت مهدی روزی / ز دم صبح حضورش لمعان خواهد شد
عالم ار پیر شد از جور و ستم باکی نیست / از قدومش همه پر امن و امان خواهد شد
مشکلاتی که به دل‌ها شده عمری است گره / حل آن‌ها همه در لحظهٔ آن خواهد شد
دانش کسبی صدسالهٔ این مدعیان / نزد علمش به مثل برگ خزان خواهد شد
این اباطیل و اکاذیب که شایع شده است / همه را حضرت او محوکنان خواهد شد...
فیض اگر در قدم حضرت او جان بخشد / زین جهان تا به جنان رقص‌کنان خواهد شد

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲)

تحلیل بندهای این سروده، ابعاد انقلاب مهدوی را در دو حوزهٔ بنیادین روشن می‌سازد:

۱. تحول معرفتی و بطلان شبه‌علم‌ها: فیض با نقد تند بر «دانش کسبی صدسالهٔ مدعیان»، نشان می‌دهد که بخش عظیمی از مجادلات کلامی و فلسفی و قیل‌وقال‌های مدرسه، حجاب‌های ظلمانی‌اند که با طلوع علم لدنّی و خطاناپذیر امام، همچون برگ خزان فرو خواهند ریخت. امام با ظهور خود، اکاذیب و اباطیل واردشده در حریم دین را محو خواهد کرد (نصیری، ۱۳۸۵).

۲. امنیت تکوینی و مدنی: «امن و امان» شدن جهان و گره‌گشایی آنی از بحران‌های بشری، تصویری از حاکمیت قسط فراگیر است که در آن ریشهٔ ستم خشکیده و فطرت نخستین هستی شکوفا می‌گردد (اکبرنژاد، ۱۳۸۶).

تقابل دیالکتیکی «صبر تاریخی حجت» و «ناشکیبایی عقل بشری»

در بررسی ژرف‌ساختِ اشعار فیض کاشانی، به مضمونی بسیار بدیع و تأمل‌برانگیز برمی‌خوریم که حکایت از بلوغ برهانی او در تحلیل مسئلهٔ تاخیر ظهور دارد:

رکب اندر زین و خلق استاده او در صبرِ وقت / عقل، حیران مانده در ذات صبور مهدی است

(فیض کاشانی، ص ۹۰۵؛ مجاهدی، ص ۲۵)

این بیت، تجسم عینی یکی از عمیق‌ترین پارادوکس‌های فرجام‌شناسی شیعه است. از یک سو، امام با تمام تجهیزات آماده است (رکب اندر زین؛ کنایه از آمادگی دائمی تکوینی برای قیام) و بشریت نیز در اضطرار و حیرت به سر می‌برد؛ اما آنچه زمان قیام را تعیین می‌کند، قانونمندی‌های فوق‌عقلانیِ حاکم بر مشیت الهی یعنی «صبر وقت» است (حکیمی، ۱۳۷۵). عقل جزیی بشری در برابر این صبر عظیم تاریخی به حیرت می‌افتد؛ زیرا انسان‌ها تاب تحمل شداید دوران فتنه‌ها را ندارند، اما مصلح کل به مقتضای علم الهی، شکیبایی می‌ورزد تا زمینه‌ها، استعدادها و علل تامهٔ دگرگونی گیتی در بستر تکامل تدریجی تاریخ فراهم آید (برنجکار، ۱۳۸۲). این بیت، خط بطلانی است بر تمام شتاب‌زدگی‌های وهم‌آلود یا توقیت‌های بی‌اساس، و منتظر را به همراهی با صبر حکیمانهٔ الهی فرامی‌خواند.

اضطرار وجودی، فقر درونی و استغاثه به‌مثابهٔ صیرورت

عاطفه در شعر فیض، از سطح ناله‌های انفعالی فراتر رفته و به مقام «اضطرار وجودی» که در آیهٔ شریفهٔ «*أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذا دَعاهُ وَ يَكْشِفُ السُّوءَ*» آمده است، نائل می‌شود (طبرسی نوری، ۱۳۸۷). فیض نشان می‌دهد تا زمانی که فقر ذاتی انسان (یا أیها الناس انتم الفقراء الی الله) در ساحت پیوند با حجت زمان ادراک نشود، تمنای فرج حقیقی شکل نخواهد گرفت:

در فراق تو، تیره شد بر من / هم زمین، هم سما، جعلت فداک!
جای آن است کز غم تو رود / خونم از دیده‌ها، جعلت فداک!
رحم کن بر غریبِ خسته‌دلی / بی‌کس و بینوا، جعلت فداک!
چشم بر درگه تو دوخته‌ام / به امید لقا، جعلت فداک!
(فیض) خود را ز غم نجات دهید / کوست خاک شما، جعلت فداک!

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲)

تکرار ترجیع‌وار «جعلت فداک» (جانم به فدایت باد)، فراتر از یک عبارت تعارفی، تکرار اذکار فناء فی‌المعشوق است. در این مرتبه، سالک هستی، دارایی، و حیثیت اعتباری خود را پیشکش قدم‌های ولیّ اعظم می‌سازد. از نگاه عرفان نظری، این تسلیم و خاکساری، شرط تطهیر باطن و ایجاد گنجایش وجودی برای دریافت فیض ولایت است (صادقی ارزگانی، ۱۳۸۲).

فلسفهٔ امید و وعدهٔ حتمی پیروزی مستضعفان بر پایهٔ سنت‌های قرآنی

شعر مهدوی فیض کاشانی، علی‌رغم تمام ناله‌ها از جفای روزگار، در بن‌بست یأس متوقف نمی‌شود. گفتمان فیض، «گفتمان رجا و پیروزی قطعی حق» است. او همواره به مخاطب نهیب می‌زند که احوال دوران پایدار نخواهد ماند و دست یداللهی تاریخ، ورق را به نفع صالحان برخواهد گرداند:

مهدی آخر زمان آید به دوران غم مخور / کلبهٔ احزان شود روزی گلستان غم مخور
این دل غمدیده حالش به شود دل بد مکن / وین سر شوریده باز آید به سامان غم مخور
بی‌حضورش چند روزی دور گردون گر گذشت / دائماً یکسان نباشد حال دوران غم مخور
هان مشو نومید چون واقف نه‌ای از سرّ غیب / باشد اندر پرده حکمت‌های پنهان غم مخور...
فیض اگر حال فنا بنیاد هستی برکند / کشتی آل نبی داری ز طوفان غم مخور

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲)

فیض این امید فلسفی را بر دو پایهٔ استوار بنیان می‌نهد:
نخست، «حکمت پنهان الهی» که ورای محاسبات ظاهری جریان دارد، و دوم، نص صریح قرآن کریم در غلبهٔ مستضعفان که وی آن را تضمین سروده‌های خود قرار داده است:

تا نرید أن نمنّ حق فرمود / گردنم زیر بار منت اوست
همه کس بر طهارتش شاهد / همه عالم گواه عصمت اوست

(فیض کاشانی، ۱۳۸۲)

با اشاره به آیهٔ مبارکهٔ «*وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوارِثِينَ*» (قصص/۵)، فیض مهدویت را عهد تخلف‌ناپذیر پروردگار معرفی می‌کند؛ بنابراین، غم هجران در نگاه او، نه افسردگی فلج‌کننده، بلکه اندوهی قدسی و زایندهٔ پایداری در مسیر تحقق وعدهٔ نهایی تاریخ است (حکیمی، ۱۳۷۵).

برای بازنمایی نظام‌مندِ دستاوردهای تحلیلی این بخش، ارتباط ساختاری میان شواهد شعری فیض کاشانی، مبانی کلامی و عرفانی پشتیبان، و آثار ارجاعی در جدول ذیل خلاصه‌سازی و تحلیل تطبیقی شده است:

جدول ۱. ارتباط ساختاری میان شواهد شعری فیض کاشانی، مبانی کلامی و عرفانی پشتیبان

مؤلفهٔ مهدوی در شعر فیض	شاهد برجسته از اشعار فیض کاشانی	مبنای فلسفی / عرفانی / کلامی	منبع نظری پشتیبان
تعین عینی و تاریخی منجی	» ای سمی و کنی پیغمبر / وی بقیهٔ خدا جعلت فداک«	اصالت نسب‌نامهٔ عترت و انطباق انسان کامل بر شخص مهدی (عج)	صافی گلپایگانی (۱۳۷۵)؛ رضوانی (۱۳۸۶)
واسطه‌گری فیض تکوینی	» از طفیل اوست کل کائنات / گفتمت پیدا و پنهان نیز هم«	نظریهٔ حقیقت محمدیه و علت غایی بودن قطب عالم امکان	مطهری (۱۳۷۹)؛ صادقی ارزگانی (۱۳۸۲)
معرفت‌شناسی انفسی غیبت	» گفتا: تو خود حجابی ورنه رخم عیان است / گفتم: فراق تا کی؟ گفتا که: تا تو هستی«	غیبت به‌مثابهٔ معلول کدورت نفس، انانیت و حجاب‌های ناسوتی	فیض کاشانی (۱۴۰۳)؛ طباطبایی (۱۳۸۷)
رازآلودگی علت تام غیبت	» حدیث از شوق آن شه گوی سرّ غیبتش کم جو / که کس نگشود و نگشاید به حکمت این معما را«	غیبت در زمرهٔ اسرار مکتوم و ابتلائات اراده‌شدهٔ حق	برنجکار (۱۳۸۲)؛ طبرسی نوری (۱۳۸۷)
تحویل گفتمان ادبی به ولایی	» الا یا ایها المهدی مدام الوصل ناول‌ها / که در دوران هجرانت بسی افتاد مشکل‌ها«	تبدیل استعارات غنایی حافظ به توحید اسماعی و ولایت تامه	راستگو (۱۳۷۶)؛ تمیم‌داری (۱۳۷۲)
سلوک انتظار و نفی انفعال	» تو در تقوی و طاعت کوش و علم و معرفت ای فیض / که دیدارش به نفسی از هوا مشحون نخواهد شد«	انتظار به‌مثابهٔ صیرورت فعال، سنخیت‌جویی اخلاقی و ملازمت شریعت	فیض کاشانی (۱۳۸۶)؛ مطهری (۱۳۷۹)
نقد جامعه‌شناختی وضع موجود	» کار شرع از دست شد بیرون خرام / تازه کن آئین ایمان الغیاث«	نفی استبداد و دجالیت دینی؛ انحطاط جامعه در غیاب عدالت معصوم	(۱۳۷۵) احمدی (۱۳۸۲)؛ حکیمی
انقلاب معرفتی عصر ظهور	» دانش کسبی صدساله این مدعیان / نزد علمش به مثل برگ خزان خواهد شد«	برتری علم لدنی معصوم بر شبه‌علوم قشری و مکاسب ظاهری	فیض کاشانی (۱۳۹۵)؛ نصیری (۱۳۸۵)
حکمت تأخیر و صبر تاریخی	» رکب اندر زین و خلق استاده او در صبر وقت / عقل، حیران مانده در ذات صبور مهدی است«	توقیفی بودن زمان ظهور و تبعیت آن از بلوغ استعدادهای تاریخی	موحدیان عطار (۱۳۸۸)؛ اکبرنژاد (۱۳۸۶)
امید به فرجام و حاکمیت قسط	» تا نرید أن نمنّ حق فرمود / گردنم زیر بار منت اوست«	قطعیت سنت‌های قرآنی در وراثت صالحان و پیروزی مستضعفان	صافی گلپایگانی (۱۳۷۵)؛ پاک (ن.د.)

حاصل تحلیل تفصیلی نصوص نشان می‌دهد که فیض کاشانی توانسته است میان سه ساحتِ به ظاهر متمایز، پیوندی ارگانیک برقرار سازد:

نخست، کلام امامیه با تأکید بر ضرورت وجود حجت حیّ معصوم، بطلان خلوّ ارض از حجت و تعین دوازدهمین امام؛

دوم، حکمت متعالیه و عرفان نظری با تبیین وساطت فیض تکوینی، مرآت تام اسم اعظم، فنای انانیت در ادراک حضور و علیت غایی انسان کامل؛

سوم، ادبیات منظوم فارسی با به‌کارگیری دقیق بلاغت استقبالی، اوزان طرب‌انگیز و تصاویر تمثیلی برگرفته از لسان‌الغیب حافظ شیرازی.

شعر مهدوی فیض، شعر انزوا، تسلیم در برابر ستم و فرافکنی مسئولیت نیست؛ بلکه دستگاهی معرفت‌بخش و برانگیزاننده است که از یک‌سو ریشهٔ فراق را در حجاب‌های نفسانی انسان منتظر می‌جوید، و از سوی دیگر با گره زدن این سلوک درونی به سنت‌های حتمی تاریخ، مخاطب را به مجاهدهٔ مستمر علمی و اخلاقی برای تمهید آرمان‌شهر موعود فرامی‌خواند.

برای اینکه نتیجه‌گیری «جامع، تحلیلی و پیوسته» باشد (نه بندهای جدا –جدا و گزارش‌گونه)، متن را به‌صورت یک روایت استدلالیِ پیوسته بازنویسی می‌کنم: از مسئله آغاز می‌شود، یافته‌ها را در یک زنجیره تحلیلی به هم می‌بندد، و به دستاورد نظری، نوآوری، محدودیت‌ها و پیشنهادها می‌رسد.

نتیجه‌گیری

مهدویت در اندیشهٔ فیض کاشانی، برخلاف برداشت‌های سطحی، امری بیرون از دستگاه فکری او نیست که تنها در قالب احساس و ندبه بازتاب یافته باشد؛ بلکه برخاسته از یک نظام منسجم کلامی، حکمی و عرفانی است که در آن «امام» حلقهٔ واسط میان حقیقت الهی و عالم امکان، «غیبت» آزمون معرفتی انسان، «انتظار» برنامهٔ عملی سلوک، و «ظهور» نقطهٔ پایانی حرکت تکاملی تاریخ است. بر همین اساس، شعر مهدوی فیض را نمی‌توان در ردیف شعر مناسبتی یا بدایع ادبی نشاند؛ او غزل را به مرتبت «متن کلامی منظوم» ارتقا داده و همچنان‌که در «علم‌الیقین»، «عین‌الیقین» و «زاد السالک» معارف را با برهان و شهود بیان می‌کرد، در «شوق مهدی» و «کلیات اشعار» همان معارف را با زبان تصویر، تلمیح، تضمین و استقبال بازسازی کرده است؛ بنابراین آنچه در این پژوهش بررسی شد، در واقع «ترجمهٔ شاعرانهٔ یک نظام» است، نه احساساتی جدا از فکر.

از این منظر، پرسش نخستِ مقاله (مبانی کلامی و عرفانی منجی‌باوری) را می‌توان چنین پاسخ داد که فیض میان سه ساحت، همگرایی برقرار کرده است: در ساحت کلام امامیه، بر ضرورت وجود حجّت حیّ، استمرار ولایت، بطلان خالی بودن زمین از حجت و تعیّن عینی و تاریخی امام دوازدهم (عج) تأکید می‌کند و از هرگونه تقلیل ولایت به امری ذهنی، سیّار و نمادین پرهیز دارد؛ در ساحت حکمت متعالیه و عرفان نظری، آن حضرت را «انسان کامل»، «مظهر اسم اعظم» و «واسطهٔ فیض تکوینی» می‌داند که قوام و دوام نظام هستی به وجود او بسته است؛ و در ساحت ادبیات، همین حقیقتِ واحد را با استعاره‌های حافظانه، تحویل گفتمان از تغزل مجازی به توحید ولایی و تبدیل «الساقی» به «المهدی» به مخاطب منتقل می‌کند. نتیجهٔ منطقی چنین همگرایی آن است که تصویر امام در شعر فیض، نه یک آرمان انتزاعی، بلکه حضورِ تکوینیِ زنده‌ای است که انسان در نسبت با او معنا می‌یابد.

دومین یافتهٔ پژوهش پاسخ به پرسش معرفت‌شناختی غیبت، نشان می‌دهد که فیض مسئلهٔ غیبت را از دایرهٔ مباحث صرفاً مکانی و زمانی بیرون می‌کشد و آن را به مسئلهٔ «حجاب ادراکی» انسان گره می‌زند. در منطق او، اگر چه غیبت، حکمتی الهی و آزمونی برای امت است، لیکن ریشهٔ «احساس فراق» را باید در حجاب‌های درونی، ظلمت انانیت و ناتوانی در ادراک حضور جست؛ چنان‌که مضمون «تو خود حجابی ورنه رخم عیان است» دقیقاً همین جابه‌جایی مسئولیت معرفتی از «غایب» به «ناظر» را صورت‌بندی می‌کند. بدین‌سان، انتظار به مرحلهٔ «انکشاف» و «انحجاب» راه می‌یابد و از انتظارِ افقی و تقویمی به انتظارِ عمودی و وجودی بدل می‌شود.

این تحول معرفتی، پاسخ پرسش سوم را نیز روشن می‌سازد: کارکرد سلوکی انتظار. فیض انتظار را از انفعال، تسلیم‌طلبی، کناره‌گیری از مسئولیت و تکرار بی‌اثر ندبه‌ها جدا می‌کند و آن را به سه ضلع به‌هم‌پیوسته گره می‌زند: معرفت (تحصیل قرب امام از راه علم و تتبع در احادیث نبوی و معارف علوی، تقوا پالایش جوارح و رهاسازی نفس از هوا) و طاعت (پایبندی کامل به شریعت). در این چارچوب، «زاد راه» تقوا و «محمل» طاعت است، و ادعاهای بی‌پایهٔ تشرف یا وصال بی‌مقدمه صریحاً رد می‌شود؛ همان‌گونه که در بیت «مگر تحصیل قرب او به علم و معرفت بتوان / وگرنه وصل حاصل را به این افسون نخواهد شد» انتظار، کارِ سختِ تربیتی معرفی شده، نه خوش‌خیالی عاطفی. از همین‌رو انتظار در شعر فیض، بیش از آنکه پدیده‌ای اخباری باشد، برنامه‌ای اخلاقی و سلوکی است که مؤمن را وادار می‌کند میان وضع موجود و وضع مطلوب فاصله بگیرد و در جهت تقلیل این فاصله بکوشد.

در ادامهٔ همین زنجیره، فیض از سطح فرد به سطح جامعه می‌رسد و آرمان‌شهر مهدوی را ترسیم می‌کند. تصویر ظهور در شعر او دو وجه دارد که یکی بدون دیگری ناقص است: از یک سو، انقلاب اجتماعی و سیاسی و برچیده شدن بساط ظلم، تبعیض و دجالیت (به‌معنای نظام‌های دروغین حق‌نما)؛ از سوی دیگر، انقلاب معرفتی و دینی و بازگرداندن علوم به منبع اصلی خود، یعنی وحی و ولایت.

فیض در این‌جا نقد خود را متوجه عالمان بی‌عمل و مدعیان دروغین زمانهٔ خویش می‌کند و «حیرت عصر» را نه محصول کمبود معلومات، بلکه نتیجهٔ تحریف و انحراف از سنت نبوی می‌شمارد؛ چنان‌که در «مشکل خود به احادیث نبی کردم عرض / دیدم آنجا ز علوم نبوی شهری بود / بر درش بود امامی که سلونی می‌کرد» تنها راه خروج از حیرت را رجوع به قرآن و عترت می‌داند. بدین‌ترتیب عدالت موعود در اندیشهٔ فیض، هم بُعد ساختاری (توزیع عادلانهٔ قدرت و ثروت) و هم بُعد معرفتی (حاکمیت حقیقت بر اوهام) دارد.

نکتهٔ ظریف و کمترشناخته‌شدهٔ اندیشهٔ فیض که در بخش هفتم بدان پرداخته شد، دیالکتیکِ «صبر تاریخی حجت» و «ناشکیبایی عقل بشری» است. تعبیرهایی نظیر «رکب اندر زین و خلق استاده او در صبر وقت» نشان می‌دهد که در این نگره، امام در نهایتِ آمادگی و انتظارِ فرمان الهی است، در حالی‌که انسان‌ها از سر بی‌قراری و شوق، زمان را به‌شتاب می‌خوانند. این تقابل، دو خطای متقابل را نقد می‌کند: «استعجال» (شتاب‌زدگی و تعیین وقت برای ظهور) و «تعطیل» (انفعال و رهاکردن مسئولیت). فیض راه میانه را «صبر فعال» می‌داند: ثباتِ قلبی همراه با مجاهدهٔ مستمر. از این‌جا نیز پیوندی طبیعی با مفهوم «اضطرار وجودی» و «فقر درونی» برقرار می‌شود؛ آن‌جا که استغاثه‌هایی مانند «ای تو ما را راحت جان، الغیاث» و تعبیر «جعلت فداک» نه نشانهٔ ترس و ضعف، بلکه بیانگر «صیرورت وجودی» و فنای انانیت در برابر ولی‌الله است. انسانِ منتظر در این مرتبه، خود را مالک چیزی نمی‌داند و با اعتراف به فقر ذاتی خویش، آمادهٔ دریافت فیض می‌شود.

سرانجام، فلسفهٔ امید در شعر فیض، پایهٔ قرآنی و سنّت‌محور دارد. او وعدهٔ پیروزی نهایی را نه بر تحلیل‌های خوش‌بینانهٔ سیاسی، بلکه بر سنن تخلف‌ناپذیر الهی (نظیر «نرید أن نمنّ علی الذین استضعفوا...» و وراثت زمین توسط صالحان) استوار می‌کند. از این‌رو امید در این دستگاه، «خوش‌بینی بی‌دلیل» نیست؛ نوعی «یقین تاریخی» است که کنش‌گری را تقویت می‌کند و نومیدی را به‌عنوان گناهی معرفتی طرد می‌نماید. پیوند این یقین با سلوک فردی و نقد اجتماعی، همان چیزی است که شعر مهدوی فیض را به دستگاهی «معرفت‌بخش و برانگیزاننده» بدل می‌کند، نه «شعر انزوا و فرافکنی مسئولیت».

از مجموع این مباحث، چند دستاورد نظری قابل استخراج است. نخست، انسجام نظام‌وار اندیشهٔ فیض: نشان داده شد که او یک متفکر چندپاره (فقیه در یک‌سو و شاعر در سوی دیگر) نیست، بلکه همهٔ وجوه فکری‌اش حول محور «ولایت» سازمان یافته است. دوم، ارائهٔ الگویی برای پیوند کلام و ادبیات: پژوهش حاضر نشان داد که بررسی شعر عالمان شیعی، اگر با روش توصیفی ـ تحلیلی و توجه به زیرساخت کلامی ـ عرفانی انجام شود، می‌تواند به فهم دقیق‌تری از تاریخ اندیشهٔ شیعه در دورهٔ صفوی بینجامد. سوم، بازتعریف انتظار به‌عنوان سرمایهٔ اجتماعی: چارچوبی که فیض ترسیم می‌کند، انتظار را از تهدید به فرصت، و از عامل رخوت به موتور محرک اصلاح فردی و اجتماعی تبدیل می‌کند. چهارم، طرح «معرفت‌شناسی حجاب» به‌جای صرفاً «کلام غیبت»: این جابه‌جایی، افق تازه‌ای پیش‌روی مباحث مهدوی می‌گشاید و امکان گفت‌وگوی سازنده با مباحث امروزین هرمنوتیک و فلسفهٔ دین را فراهم می‌سازد.

در عین حال، این پژوهش محدودیت‌هایی نیز دارد که ذکر آن‌ها برای اعتبار علمی بحث ضروری است. نخست، تمرکز اصلی بر پیکرهٔ شعری و برخی آثار منثور فیض بوده است و بررسی کامل‌تر نسبت «شوق مهدی» با «المحجة البیضاء»، «الوافی» و رسائل کلامی او می‌تواند تصویر را دقیق‌تر کند. دوم، مقایسهٔ نظام‌مند میان شعر مهدوی فیض و دیگر شاعران عارف، از جمله سنایی، عطار، مولوی و به‌ویژه حافظ که فیض از او استقبال کرده است، تنها به‌صورت اشاره و نمونه انجام شده است و نیازمند پژوهشی مستقل است. سوم، بررسی ابعاد اجتماعی ـ تاریخی انتظار در عصر صفوی، به‌ویژه نسبت آن با سیاست‌های مذهبی و گفتمان رسمی آن دوره، می‌تواند لایه‌های ناپیدای متن را آشکارتر سازد. همچنین، عدم دسترسی به نسخ معتبر و متفاوت «شوق مهدی» و اختلاف چاپ‌ها، در برخی موارد ضبط بیت‌ها را با تردید روبه‌رو می‌سازد که لازم است در پژوهش‌های آتی با تصحیح انتقادی جبران شود.

بر پایهٔ همین ملاحظات، چند زمینهٔ پژوهشی پیشنهاد می‌شود: (الف) تصحیح انتقادی «شوق مهدی» بر اساس نسخ خطی و مقایسهٔ آن با چاپ‌های موجود؛ (ب) بررسی تطبیقی صور خیال مهدوی در شعر فیض کاشانی و شاعران معاصر او در مکتب اصفهان؛ (ج) تحلیل پدیدارشناختی تجربهٔ انتظار در متون عرفانی شیعه از قرن دهم تا دوازدهم؛ (د) بررسی نسبت اندیشهٔ مهدوی فیض با اندیشهٔ سیاسی ـ اجتماعی صفویه و تأثیر آن بر گفتمان اصلاح‌گری؛ و (هـ) مطالعهٔ کارکرد تربیتی و روان‌شناختی تصویر «امید تاریخی» در ادبیات دینی، با تمرکز بر سازوکارهای مقابله با یأس جمعی.

نتیجهٔ نهایی آن است که شعر مهدوی فیض کاشانی، در یک عبارت، شعرِ حضور در عین غیبت است: حضوری که نه با دیدن، بلکه با معرفت، تقوا و طاعت درک می‌شود؛ غیبتی که نه مانع ارتباط، بلکه آزمون بصیرت است؛ و انتظاری که نه پایان تاریخ، بلکه آغاز مسئولیت است. در این دستگاه، انسان منتظر کسی نیست که بنشیند و راه را بپاید؛ کسی است که خود را چنان بسازد که شایستهٔ دیدن راه باشد. بدین‌ترتیب، فیض کاشانی با پیوند کلام امامیه، حکمت متعالیه، عرفان نظری و غزل فارسی، نه فقط تصویری ادبی از امام زمان (عج) ترسیم کرده، بلکه الگویی زیسته و کنش‌محور از «انتظار» ارائه داده است که همچنان می‌تواند الهام‌بخش پژوهش‌های الهیاتی، اخلاقی و اجتماعی در جهان امروز باشد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافعی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

قرآن کریم.

برنجکار، رضا. (۱۳۸۲). معرفت‌شناسی دینی. قم: انتشارات طه.

تمیم‌داری، احمد. (۱۳۷۲). تاریخ ادب عرفانی در ایران. تهران: انتشارات سروش.

حکیمی، محمدرضا. (۱۳۷۵). مکتب تفکیک. تهران: دلیل ما.

راستگو، سیدمحمد. (۱۳۷۶). مبانی انتظار و مهدویت در ادب فارسی. تهران: نشر ذکر.

رضوانی، علی‌اصغر. (۱۳۸۶). موعودشناسی و پاسخ به شبهات (جلد ۱ و ۲). قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران.

رضوانی، علی‌اصغر. (۱۳۸۸). امام مهدی (عج) در کلام و عرفان. قم: بوستان کتاب.

صافی گلپایگانی، لطف‌الله. (۱۳۷۵). منتخب‌الاثر فی الامام الثانی عشر (ع). تهران: مکتبه‌الصدوق.

صادقی ارزگانی، محمد. (۱۳۸۲). امام مهدی از دیدگاه اهل سنت و امامیه. تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.

طبرسی نوری، میرزا حسین. (۱۳۸۷). النجم الثاقب فی احوال الامام الغائب (ترجمهٔ سید ابراهیم سیدعلوی). قم: مسجد مقدس جمکران.

طباطبائی، سیدمحمدحسین. (۱۳۸۷). شیعه در اسلام. قم: بوستان کتاب.

طهرانی، آقا بزرگ. (بی‌تا). الذریعهٔ الی تصانیف الشیعهٔ. بیروت: دارالاضواء.

عسگری، سید مرتضی. (۱۳۸۰). مهدویت و اسلام. تهران: منیر.

فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۳۸۲). کلیات اشعار ملا محسن فیض کاشانی (به اهتمام مصطفی فیضی). تهران: انتشارات اسوه.

فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۳۸۶). زاد السالک. تهران: انتشارات حکمت.

فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۳۹۳). علم‌الیقین (ترجمهٔ حسین استادولی). تهران: انتشارات حکمت.

فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۳۹۵). الفت‌نامه. قم: کتابستان معرفت.

فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۳۹۶). کلیات اشعار (چاپ سنایی). تهران: انتشارات سنایی.

فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۴۰۲). شوق مهدی (مجموعه اشعار مهدوی). قم: انتشارات گنجور / منشورات معارف.

موحدیان عطار، علی. (۱۳۸۸). تصوف و مهدویت. تهران: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۹). قیام و انقلاب مهدی (عج) از دیدگاه فلسفهٔ تاریخ. تهران: انتشارات صدرا.

نصیری، علی. (۱۳۸۵). حدیث پایداری؛ پژوهشی در ابعاد غیبت و انتظار. تهران: انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی.

یثربی، سیدیحیی. (۱۳۸۴). عرفان نظری؛ بررسی و نقد تصوف و عرفان اسلامی. قم: بوستان کتاب.

References

Askari, S. M. (2001). Mahdism and Islam. Monir.

Berenjkar, R. (2003). Religious epistemology. Taha Publications.

Fayz Kashani, M. M. (2003). Complete poems of Mulla Mohsen Fayz Kashani (M. Fayzi, Ed.). Osweh Publications.

Fayz Kashani, M. M. (2007). Zad al-salik. Hekmat Publications.

Fayz Kashani, M. M. (2014). Ilm al-yaqin (H. Ostadvali, Trans.). Hekmat Publications.

Fayz Kashani, M. M. (2016). Alfat-nameh. Ketabestane Marefat.

Fayz Kashani, M. M. (2017). Complete poems (Sanai ed.). Sanai Publications.

Fayz Kashani, M. M. (2023). Shawqe Mahdi: Collection of Mahdavi poems. Ganjur Publications / Maaref Publications.

Hakimi, M. R. (1996). The school of separation (Maktabe Tafkik). Dalile Ma.

Motahhari, M. (2000). The uprising and revolution of the Mahdi (AS) from the perspective of the philosophy of history. Sadra Publications.

Movahedian Attar, A. (2009). Sufism and Mahdism. University of Religions and Denominations Publications.

Nasiri, A. (2006). The hadith of endurance: A study on the dimensions of occultation and expectation. Islamic Propagation Organization Publications.

The Holy Quran.

Rastgoo, S. M. (1997). Foundations of expectation and Mahdism in Persian literature. Nashre Zekr.

Rezvani, A. A. (2007). Mahdism studies and answers to doubts (Vols. 1–2). Holy Mosque of Jamkaran Publications.

Rezvani, A. A. (2009). Imam Mahdi (AS) in theology and mysticism. Bustane Ketab.

Sadeghi Arzagani, M. (2003). Imam Mahdi from the perspective of Sunnis and Imamis. International Al-Hoda Publications.

Safi Golpaygani, L. (1996). Muntakhab al-athar fi alimam al-thani ashar (AS). Maktabat al-Saduq.

Tabarsi Nuri, M. H. (2008). Al-najm al-thaqib fi ahwal alimam al-ghaib (S. I. Seyed Alavi, Trans.). Holy Mosque of Jamkaran.

Tabatabai, S. M. H. (2008). Shia in Islam. Bustane Ketab.

Tamimdari, A. (1993). History of mystical literature in Iran. Soroush Publications.

Tehrani, A. B. (n.d.). Al-dhariah ila tasanif al-Shiah. Dar al-Adwa.

Yathribi, S. Y. (2005). Theoretical mysticism: Examination and critique of Islamic Sufism and mysticism. Bustane Ketab.